

Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Πολεμώντας τη λήθη: Εθνικό αφήγημα και προεσταντική ιστοριογραφία στη Γαλλία των Βουρβόνων ● ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΟΥΡΗΣ, Δυσχέρειες στην εδραίωση του φορολογικού μηχανισμού στην επαναστατημένη Πελοπόννησο μέσα από το παράδειγμα της επαρχίας Πύργου ● ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΣ, Η «αρκιτούργικα» του καπετάν Κώστα. Ιστορία μιζή φήμης ● ΣΠΥΡΙΔΟΥΣΑ ΠΥΡΡΙΑΝ, Μουσειολογική επισκόπηση του περιοδικού *Προμηθεύς* (1890-1892): Το Φωτιστογραφικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και μουσεία Φυσικών Επιστημών του εξωτερικού στο τέλος του 19ου αιώνα ● ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΛΕ, «Το μάνιλερ και την λόγην αντικαθιστά το φηροδέλιον και η πέννα». Η ψήφος του στρατού στις εκλογές του 1920 ● ΚΩΣΤΗΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ, «Η μάστιγα των ναρκωτικών»: Καταναλωτικές τάσεις και κοινωνικοί φόβοι στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης ● ΝΙΚΟΣ Ε. ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ, Η μελέτη της θαλάσσιας βιοποικιλότητας και του θαλάσσιου περιβάλλοντος στη διαδρομή της επιστημονικής σκέψης

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, Νεοελληνική ιστορία και εκδόσεις στον Μεσοπόλεμο ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΑΟΥ, Το πρόσφατο παρελθόν στην ιστοριογραφία και την εκδοτική παραγωγή του ελληνικού Μεσοπολέμου ● ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΖΙΓΩΓΑΣ, Εκδοτική παραγωγή, ιστορικά βιβλία και Αριστοτέλη στη μεσοπολεμική Ελλάδα ● ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Προς μια επισκόπηση της εκδοτικής παραγωγής του Μεσοπολέμου για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Οι σπουδές για την Ελληνική Επανάσταση και η ανανέωση της διδασκαλίας της στην εκπαίδευση ● ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δεκαετηρική: Η απαγόρευση του συλλαβητρίου στο Σύνταγμα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βασιλική Χ. Τζώγα, Χριστίνα Αγριαντώνη, Γιώργος Β. Νικολάου, Δημήτρης Δημητρώπουλος, Καλλιόπη Γερονιμάκη, Σίμος Μποζίκης, Χριστίνα Κουσιούρη, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Θάνος Αγγελόπουλος

42

ΑΘΗΝΑ 2025

Χριστίνα Αγριαντώνη, Ερμούπολη Σύρου,
1823-1940: Μία πρώιμη βιομηχανική πόλη στο
Αιγαίο

Χρήστος Χατζηιωσήφ

doi: [10.12681/mnimon.45007](https://doi.org/10.12681/mnimon.45007)

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χατζηιωσήφ Χ. (2025). Χριστίνα Αγριαντώνη, Ερμούπολη Σύρου, 1823-1940: Μία πρώιμη βιομηχανική πόλη στο Αιγαίο. *Μνήμων*, 42, 324-330. <https://doi.org/10.12681/mnimon.45007>

πολιτικές επιλογές του Μαυροκορδάτου, όπως συμβολικά απεικονίζονται στη μεταμόρφωσή του από ανατολίτη Οθωμανό σε δυτικοφορεμένο Έλληνα.

Η Λ. Τρίχα συνέγραψε ένα βιβλίο ογκώδες και επιβλητικό, αντάξιο του βιογραφούμενου και της σημασίας του για τη νεότερη ελληνική ιστορία. Μας προσέφερε μια αφήγηση ζωντανή, με χρώματα και αρώματα, μυρωδιές και ήχους. Η ίδια την ονομάζει «εικαστική αφήγηση» (σ. 31) και είναι πράγματι έτσι, αν διαβάσει κανείς τις γλαφυρές περιγραφές των πόλεων της εποχής: της Κωνσταντινούπολης, όπου νομίζεις ότι μυρίζεις τα λουλούδια της και το παζάρι της, και ότι ακούς τα ουρλιαχτά από τις αγέλες των σκυλιών (σ. 35)· της Πίζας, που θαρρείς ότι στέκεσαι στην εν μέρει μαρμαρίνη γέφυρα πάνω από τον Άρνο, μαζί με τον Μαυροκορδάτο, και χαζεύεις το πολύβουο πλήθος που πλημμύριζε τις όχθες του ποταμού (σ. 69). Για τον λόγο αυτό, χάρη στο στυλ της γραφής και το ύφος της αφήγησης, το βιβλίο διαβάζεται ευχάριστα, παρά τον όγκο του. Έργο αναφοράς για τους επόμενους ερευνητές, η μελέτη της Λύντιας Τρίχα εγγράφεται στην ερευνητική δραστηριότητα που ευνοήθηκε από τον εορτασμό της επετείου των 200 ετών από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Ευτυχώς, η δραστηριότητα εκείνης της συγκυρίας δεν ανακόπηκε τα επόμενα χρόνια και η μελέτη του αγώνα για την ανεξαρτησία έχει πλέον ενταχθεί στα ερευνητικά αντικείμενα και της νεότερης γενιάς των ιστορικών.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

Χριστίνα Αγριαντώνη, *Ερμούπολη Σύρου, 1823-1940: Μία πρόιμη βιομηχανική πόλη στο Αιγαίο*, τ. Α'-Β', Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2024, 1.074 σ.

Δεν γνωρίζω πόσοι από όσους διαβάζουν αυτό το κείμενο έχουν τελέσει πολιτικό γάμο στο Δημαρχείο της Ερμούπολης. Πάντως, οι πληροφορίες μου λένε ότι μετά τη θέσπιση του πολιτικού γάμου στη χώρα μας, το 1982, πολλά ζευγάρια επέλεξαν το Δημαρχείο της Ερμούπολης για να επισημοποιήσουν την ένωσή τους και συνεχίζουν να το κάνουν μέχρι τις μέρες μας. Προφανώς, τα ζευγάρια αυτά αναζητούν ένα ευπρεπές αστικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο θα τελέσουν τον γάμο τους διακόσια και πλέον χρόνια μετά τη Γαλλική Επανάσταση και την εισαγωγή του νεωτερικού αστικού θεσμού του πολιτικού γάμου. Το Δημαρχείο, «σήμα κατατεθέν της σημερινής Ερμούπολης» κατά τη Χριστίνα Αγριαντώνη αποτελεί την εξέχουσα όψη ενός ευρύτερου οικιστικού περιβάλλοντος, το οποίο συγκροτεί την εικόνα μιας παρελθούσας αστικής ευμάρειας. Χωρίς εμφανές αρχαιοελληνικό, βυζαντινό και οθωμανικό παρελθόν, αμέτοχη στη μεταπολεμική κατασκευαστική και τουριστική «ανάπτυξη», η Ερμούπολη εκλαμβάνεται ως μια αποκλειστικά νεωτερική πόλη του 19ου αιώνα, όταν

μετά τη Μεταπολίτευση ο εκσυγχρονισμός, συνώνυμος με τον εξευρωπαϊσμό, αποτέλεσε τον κινητήριο μύθο ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας.

Το βιβλίο της Αγριαντώνη μας γνωρίζει το οικονομικό υπόβαθρο του μύθου της Ερμούπολης. Η ίδια η πόλη, ακριβώς εξαιτίας αυτού του αστικού παρελθόντος της, πρόσφερε στην έρευνα της συγγραφέως, πέρα από το κτηριακό της απόθεμα, πολλαπλά αρχαιακά σύνολα (Δημοτικά αρχεία, Επιμελητηρίων, συμβολαιογράφων, σώματα φύλλων εφημερίδων, αρχεία Ιδρυμάτων κ.ά.). Θα πρέπει να σημειώσω εδώ ότι η διάσωση αυτών των αρχείων και η εύκολη πρόσβαση σε αυτά δεν οφείλεται μόνο στην αστική παράδοση της πόλης, αλλά και στη συστηματική προσπάθεια των νεότερων ιστορικών, συχνά παρά την αδιαφορία και την κωλυσιεργία των σύγχρονών μας αστών. Εδώ και δεκαετίες η Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, «ο Μνήμων», φέρνει στο φως, ταξινομεί και ανοίγει στους ερευνητές και τους κατοίκους της Σύρου τα γραπτά μνημεία της ιστορίας της πόλης και του νησιού. Ο συνάδελφος και φίλος Χρήστος Λούκος, ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης, έχει ως έργο ζωής τη διάσωση αυτών των αρχείων. Παράλληλα και ταυτόχρονα, η ίδια η Αγριαντώνη επιδίδεται εξίσου συστηματικά στη διάσωση της βιομηχανικής κληρονομιάς της πόλης. Χωρίς αυτήν τη δουλειά υποδομής, που απαιτήσε δεκαετίες, το βιβλίο που παρουσιάζεται σήμερα δεν θα μπορούσε να γραφτεί. Ο πλούτος των διαθέσιμων πηγών δεν σημαίνει απαραίτητα και μεγαλύτερη ευκολία για τον ιστορικό· αντίθετα, αυξάνει τις απαιτήσεις για την κριτική των πηγών, κάτι που γνωρίζει καλά η Αγριαντώνη: «οι τοπικές μήμες και τα λιγοστά μας τεκμήρια βεβαιώνουν», γράφει σε κάποιο σημείο για τις εργάτριες της Ερμούπολης (σ. 360).

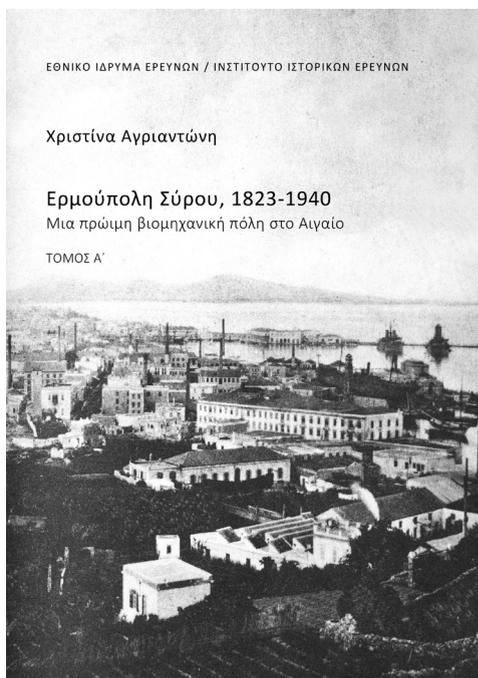
Από αυτήν τη μακρόχρονη δουλειά υποδομής προέκυψε όχι μόνον ο πρώτος, ο αφηγηματικός τόμος του έργου, αλλά και ο μεγαλύτερος σε έκταση δεύτερος τόμος. Εκεί η Αγριαντώνη συγκέντρωσε όλες τις σημαντικές πληροφορίες και τα ποσοτικά στοιχεία για όλες τις βιομηχανίες της Ερμούπολης και τα βιογραφικά των ιδιοκτητών τους, τα οποία άντλησε από την πλειάδα των πηγών της. Το αποτέλεσμα είναι ένας νέος, δευτερογενής αρχαιακός πόλος, που βρίσκεται στη διάθεση των ιστορικών για να προχωρήσουν την έρευνα πέρα από την οικονομική ιστορία στα πεδία της δημογραφίας, της πολιτικής, των νοοτροπιών κ.ά. Είναι δύσκολο να σας δώσω μια επαρκή ιδέα για τον πλούτο και την προοπτική δυναμική των πηγών της Αγριαντώνη. Θα περιοριστώ σε ένα παράδειγμα: όταν αναρωτιέται ποιες βιοτεχνικές καταβολές έφεραν στη Σύρο οι Πελοποννήσιοι κλωστοϋφαντουργοί, παραπέμπει σε υποσημείωση σε ένα βιβλίο του Πατρινού γιατρού και φυσιολάτρη Χρήστου Κορύλλου, που στις αφηγήσεις των πεζοποριών του από την Πάτρα στην Τρίπολη, την Καλαμάτα και τη Σπάρτη δίνει πληροφορίες για άγνωστες σήμερα βιοτεχνικές δραστηριότητες στα ορεινά χωριά της Πελοποννήσου (σ. 219, υποσ. 10).

Έχουμε λοιπόν μπροστά μας όχι μόνον ένα έργο ζωής, αλλά και ένα σημαντικό έργο ιστορικής ανάλυσης και εφαλτήριο για δυνητικές νέες έρευνες, οπότε οι πρώτες κρίσεις μας για τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει και ερμηνεύει τον

όγκο των πληροφοριών η Αγριαντώνη είναι αναγκαστικά προσεκτικές. Δύσκολα όμως θα μπορούσε να αρνηθεί κάποιος ότι η προσέγγισή της ακολουθεί το παράδειγμα των Γάλλων ιστορικών της βιομηχανίας, που άνθησε κυρίως κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Πρόκειται για μια ιστοριογραφία που δίνει σημασία στην αφήγηση και στην καλλιτέπιά της, γενικό χαρακτηριστικό της γαλλικής ιστοριογραφίας, ενώ η ανάλυσή της αποδίδει μεγάλη σημασία στα πρόσωπα των επιχειρηματιών, έχοντας κατά τα άλλα ένα μάλλον εμπειρικό εννοιολογικό και θεωρητικό πλαίσιο. Αυτή η ιστοριογραφική παράδοση είναι σήμερα άγνωστη στους νεότερους οικονομικούς ιστορικούς στην Ελλάδα. Είναι ενδεχομένως περισ-

σότερο εξοικειωμένοι με μια άλλη ιστοριογραφική τάση, που έχει επηρεάσει το έργο της Αγριαντώνη, και η οποία εκφράστηκε και στο έργο της Βρετανίδας ιστορικού Maxine Berg. Ακολουθώντας αυτήν την τάση, οι ιστορικοί της βιομηχανίας απαλλάχτηκαν όχι μόνο από την υποχρέωση, το «σύνδρομο» λέει η Αγριαντώνη, να συγκρίνουν τα διάφορα εθνικά παραδείγματα εκβιομηχάνισης με το αγγλικό ή έστω γενικότερα με το δυτικοευρωπαϊκό, αλλά και από την επικέντρωση στους δύο κύριους κλάδους της Α΄ Βιομηχανικής Επανάστασης, τη σιδηρουργία (ως προϋπόθεση για τις ατμομηχανές και τις μηχανοκατασκευές γενικότερα) και την κλωστοϋφαντουργία. Στην περιφερειακή και την τοπική κλίμακα, εν προκειμένω της Ερμούπολης, όχι μόνο οι μεγαλύτερες βιομηχανίες, αλλά και μικρότερα εργαστήρια της μεταποίησης διαμορφώνουν το οικονομικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο λειτουργεί η μεγάλη βιομηχανία. Επιπρόσθετα, η Berg εστίασε και στον ρόλο των γυναικών στη βιομηχανία, αλλά σε αυτόν τον τομέα η Αγριαντώνη διέθετε και άλλα θεωρητικά ερεθίσματα και προσωπικά βιώματα.

Στη δημιουργική προσωπική της σύνθεση η συγγραφέας διεκπεραιώνει συνοπτικά τη φάση της εμποροναυτικής ακμής της Ερμούπολης. Της χρησιμεύει σαν μια μεγάλη εισαγωγή στο κύριο αντικείμενό της, τη βιομηχανία. Βέβαια, δέχεται πως «η Ερμούπολη δεν θα μπορούσε να γίνει βιομηχανική πόλη, αν δεν είχε διατελέσει προηγούμενος λιμάνι του διεθνούς εμπορίου» (σ. 72). Στο σημείο αυτό έλπιζα μια αναφορά στο δίπολο Ερμούπολη – Σμύρνη, κυρίως αφού η Αγριαντώνη απο-

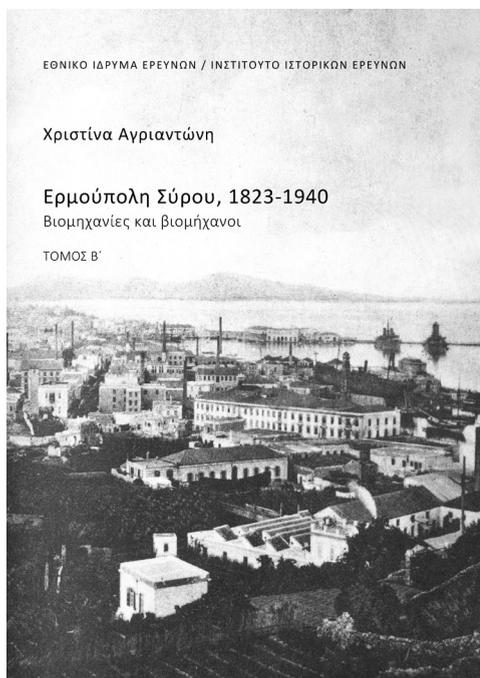
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Χριστίνα Αγριαντώνη

Ερμούπολη Σύρου, 1823-1940

Μια πρώτη βιομηχανική πόλη στο Αιγαίο

ΤΟΜΟΣ Α΄

δίδει την πρότυπη σημασία στον ρόλο των αγορών για την ανάπτυξη και την πορεία της βιομηχανίας. Οι Χίοι εμποροτραπεζίτες που κατέφυγαν στη Σύρο, είχαν ως κέντρο των επιχειρήσεών τους τη Σμύρνη. Με το εμπόριο της Σμύρνης μέσω των Χίων ήταν συνδεδεμένοι και οι Ψαριανοί οικιστές. Η Ερμούπολη και οι θεσμοί του σύγχρονου ελληνικού κράτους πρόσφεραν στους πρόσφυγες την ασφάλεια των προσώπων και των περιουσιών τους, προκειμένου να εξυπηρετούν τις ίδιες αγορές, τις οποίες προμήθευαν προηγουμένως από τη Σμύρνη. Αντίστροφα, η βαθμιαία βελτίωση της ασφάλειας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, έπαιξε, άραγε, κάποιον ρόλο στην παρακμή του εμπορίου (της διαμετακόμι-

σης) της Ερμούπολης, πέρα από τις αλλαγές στις επικοινωνίες και τις μεταφορές;

Όπως και αν έχουν τα πράγματα, η βιομηχανία γεννήθηκε πάνω στο εύφορο υπόστρωμα που δημιούργησε η αποσύνθεση της εμπορικής και ναυτιλιακής οικονομίας. Η φάση αυτή κληροδότησε στη βιομηχανία το κτηριακό της απόθεμα, την εξοικείωση με τις επιχειρήσεις και, το κυριότερο, κατά την Αγριαντώνη, την τεχνική κουλτούρα που αναπτύχθηκε σε δεκάδες εργαστήρια μέσα και γύρω από τον χώρο του ναυπηγείου. Σε ένα σημείο κάνει λόγο για το «παραγωγικό ήθος» των τεχνιτών. Ο όρος της «πρωτο-εχβιομηχάνισης» ταιριάζει στην Ερμούπολη, αποφαίνεται η Αγριαντώνη, αλλά τονίζει πως η εξέλιξη, η μετάβαση στη βιομηχανία δεν ήταν γραμμική. Μόνο στη βυρσοδεψία υπήρξε συνέχεια ανάμεσα στα βιοτεχνικά εργαστήρια και στα μηχανοκίνητα εργοστάσια. Στην κλωστούφαντουργία το πέρασμα στη βιομηχανία οφείλεται, κατ' αυτήν, σε μια νέα ομάδα επιχειρηματιών, επίσης με βιοτεχνικές καταβολές, με καταγωγή από την Πελοπόννησο. Το ίδιο και η αναζωογόνηση του Νεωρίου στον Μεσοπόλεμο από τους Κασιώτες εφοπλιστές. Η βιομηχανική και γενικότερα η οικονομική παρακμή της Ερμούπολης μεταπολεμικά έγινε οριστική, λέει η Αγριαντώνη, επειδή η πόλη δεν προσέλκυε πλέον νέο επιχειρηματικό αίμα.

Στον Μεσοπόλεμο όμως είχε προηγηθεί, μετά τη φυγή των πλούσιων Ερμούπολιτών στην Αθήνα, και η μαζική πλέον έξοδος των εργατών: «Το ουσιαστικό πρόβλημα, όμως, για τις συριανές βιομηχανίες ήταν η μετανάστευση

εργατικών οικογενειών, για πρώτη φορά με κάποια μαζικότητα, και συνεπώς η έλλειψη εργατικού δυναμικού –του γυναικείου ειδικά για την κλωστούφαντουργία [...] η κρίσις της πόλεως είναι τόσον διάχυτος» (σ. 211-212).

Σε αυτήν τη φάση επιβεβαιώνεται το συμπέρασμά της ότι στην πρώτη φάση της εκβιομηχάνισης τα συγκριτικά χαμηλά ημερομίσθια αποτελούν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, αλλά η διαιώνισή τους παγιδεύει τη βιομηχανία σε στρεβλώσεις.

Οι παλαιότεροι έμποροι και τραπεζίτες της Ερμούπολης είχαν συνείδηση της αξίας των τεχνιτών και εργατών. Κατά την Αγριαντώνη, «οι επιχειρηματίες της πόλης εξοικειώθηκαν από νωρίς στη συναλλαγή με την παραγωγή και τον κόσμο της εργασίας, και είχαν συνείδηση, πιστεύω, για την πολύτιμη ποιότητα αυτού του κόσμου. Αυτά τα στοιχεία εξασφάλισαν, πέραν από κάθε στενά εννοούμενη οικονομική λογική, τη δημιουργία και την επιβίωση της συριανής βιομηχανίας» (σ. 129). Θα συμφωνήσω ότι στις επιχειρηματικές επιλογές υπεισέρχονται και ιδεολογικά και συναισθηματικά στοιχεία, αλλά η γενικότητα του πιο πάνω ισχυρισμού με προβληματίζει, γιατί ανάμεσα στα άλλα μπορεί να παρασύρει σε λάθος εκτιμήσεις σχετικά με τη βασική κοινωνική σχέση στη βιομηχανία, αυτήν ανάμεσα στους εργοδότες και τους μισθωτούς. Για παράδειγμα, σχετικά με τη χιλιοειπωμένη πρώτη απεργία των τεχνιτών του ναυπηγείου και των εργατών στα βυρσοδεψεία, το 1879, η Αγριαντώνη κρίνει ότι υπήρξε περισσότερο εκδήλωση της περασμένης συντεχνιακής οργάνωσης και λιγότερο ένα σύγχρονο εργατικό κίνημα. Ένσταση: «Αν θέλουμε να κατανοήσουμε την απεργία αυτή με τους όρους της εποχής της, με τους όρους δηλαδή, των κοσμοαντιλήψεων και της υποκειμενικότητας των πρωταγωνιστών της, θα τη βλέπαμε μάλλον ως το κύκνειο άσμα του κόσμου των εργαστηρίων και των τεχνιτών, παρά ως νεωτερικό προάγγελο των επερχομένων, νέου τύπου κοινωνικών συγκρούσεων, ή ως “ατελή”, σχεδόν ελαττωματική εκδήλωση εργατικής ταξικής συνείδησης, όπως την βλέπουν οι μαρξιστικής έμπνευσης θεωρήσεις [...]» (σ. 382). Αυτό ίσως ισχύει για τους τεχνίτες των ναυπηγείων όχι όμως για τους βυρσοδέψες, οι οποίοι ανάμεσα στα άλλα ζητούσαν περιορισμό των εργάσιμων ωρών και κατάργηση της δωρεάν κυριακάτικης αγγαρίας για καθαρισμό των μηχανών.¹

Αντίθετα, η Αγριαντώνη δείχνει πολύ καλά τη δυσκολία με την οποία η λογική και οι μηχανισμοί της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης επικρατούν στους ίδιους τους επιχειρηματίες. Με παραδείγματα από τα συμβόλαια σύστασης κλωστούφαντουργικών εταιρειών δείχνει πώς φθάνουν στον διαχωρισμό της έννοιας της περιουσίας από αυτήν του κεφαλαίου. Δείχνει την καθυστερημένη επιβολή του διπλογραφικού λογιστικού συστήματος που θεωρείται από τους οικονομικούς ιστορικούς ως διανοητική προϋπόθεση και συνέπεια για την ανά-

1. Χρήστος Λούκος, *Η Ερμούπολη της Σύρου (1821-1950): Από το Λίβερπουλ της Ανατολικής Μεσογείου στη βαμβακούπολη των Κυκλάδων*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022, σ. 113-117.

πτυξη του καπιταλισμού. Δείχνει επίσης την αργή συνειδητοποίηση της σημασίας των αποσβέσεων και αφότου είχε πραγματοποιηθεί το πέρασμα από την απλή στη διευρυμένη αναπαραγωγή της επιχείρησης. Σε αυτές τις διανοητικές και οργανωτικές συνθήκες δεν μπορούσε να γίνει λόγος για μια συστηματική ανάλυση βιομηχανικού κόστους στη βιομηχανία της Ερμούπολης (σ. 232-240).

Αυτά τα σημεία της ανάλυσης της Αγριαντώνη προσφέρονται ιδιαίτερα για σκέψη πάνω στη φύση της βιομηχανικής οικονομίας και της κοινωνίας της Ερμούπολης στην περίοδο που πραγματεύεται στο βιβλίο της και επιτρέπουν συνειρμούς με σύγχρονες καταστάσεις στην ελληνική οικονομία. Θα αναφερθώ εδώ μόνο σε ένα σημείο που αφορά το νόμισμα και τη νομισματική πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Μιλώντας για την κρίση των πρώτων βιομηχανιών της Ερμούπολης, γράφει: «Η επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας το 1877, η παράταση της πέραν των προβλεπόμενων, αλλά και η άρση της σε ανώμαλους καιρούς στο τέλος του 1884 δυσκόλεψαν περαιτέρω τις συναλλαγές» (σ. 151). Σε άλλο σημείο, σχετικά με την πολιτική της Εθνικής Τράπεζας, γράφει ότι «οι πτωχεύσεις και οι ζημιές που συνέβησαν κυρίως κατά την κρίση του 1883-85» όντας τραυματικές έπαιξαν ρόλο στη μετέπειτα αποστασιοποίηση της τράπεζας από τη βιομηχανία (σ. 259). Εδώ υπονοείται πως η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας είναι καθ' εαυτήν κάτι το θετικό, μόνο που η άρση της έγινε στην ακατάλληλη στιγμή. Σε αυτές τις λίγες γραμμές συνοψίζεται το δράμα της διαχρονικής αναζήτησης του σκληρού νομίσματος από την πλειονότητα του ελληνικού αστικού κόσμου, χωρίς να υπάρχουν οι εσωτερικές προϋποθέσεις για αυτό. Τις τραυματικές της εμπειρίες των ετών 1883-1885 η Εθνική Τράπεζα τις προκάλεσε με τις ενέργειές της, που της επιβλήθηκαν από την κυβερνητική απόφαση για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Υποχρεωτικά, περιόρισε δραστικά τις πιστώσεις της σε τραπεζογραμμάτια, προκειμένου να διαφυλάξει το μεταλλικό της από μια ενδεχόμενη ξαφνική ζήτηση εξαργύρωσης. Οι αλυσιδωτές πτωχεύσεις που ακολούθησαν, ήταν συνέπεια αυτής της πολιτικής.² Η ανάκαμψη της οικονομίας και η άνθηση της συριακής κλωστοϋφαντουργίας την περίοδο 1890-1914, που παρουσιάζεται στο βιβλίο, πραγματοποιήθηκε κάτω από καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας.

Επίσης, η ποικιλία των κερματικών νομισμάτων που κυκλοφορούσαν στην Ερμούπολη ήταν χαρακτηριστικό της έλλειψης κερμάτων για την πληρωμή των ημερομισθίων και τη διενέργεια καθημερινών μικροσυναλλαγών σε όλη τη Μεσόγειο, από τη Μασσαλία μέχρι και τα υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικά νησιά. Στην Ερμούπολη η «πανσπερμία» των νομισμάτων δεν αποτελούσε μόνο πηγή κέρδους για τους τοπικούς σαράφηδες, αλλά για όλη την τοπική οικονομία και κυρίως τη βιομηχανία, που επωφελούνταν από ένα υποτιμημένο εσωτερικό νόμι-

2. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Οικονομική κρίση και κρίση του κοινοβουλευτισμού, 1883-1886», *Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνικός Κοινοβουλευτισμός: Αφετηρίες, Εξέλιξη, Προοπτικές*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2022, σ. 109-134.

σμα για να παράγει και να πουλά στις εξωτερικές αγορές σε σκληρά νομίσματα. Η προσπάθεια των κρατών –και του ελληνικού συμπεριλαμβανομένου– να επιβάλουν την κυριαρχία τους στη νομισματική κυκλοφορία κλόνησε αυτό το δυαδικό σύστημα και στο μέτρο που είχε επιτυχία αύξησε το κόστος της παραγωγής.

Η Αγριαντώνη αναφέρει ως ένα κίνητρο για την ανάληψη της έρευνας της «την άγνοια της βιομηχανικής ιστορίας της Ελλάδας, που επικρατούσε άλλοτε, αλλά και την υποβάθμιση, ακόμα και σήμερα της σημασίας αυτής της ζωτικής συνιστώσας της οικονομίας της χώρας μας» (σ. 11). Με το βιβλίο της δεν αφήνει περιθώρια για να επικαλεστεί εκ νέου κάποιος άγνοια· το αν όμως έχει πάψει η υποβάθμιση της σημασίας της βιομηχανίας, στη χώρα που έχει αναγάγει την τουριστική κατανάλωση σε «βαριά βιομηχανία», αυτό είναι άλλο ζήτημα.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

Χρήστος Τριανταφύλλου, *Η δεύτερη ζωή του Ελευθέριου Βενιζέλου: οικοδομώντας έναν εθνάρχη (1936-1967)*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 2025, 350 σ.

Το βιβλίο του Χρήστου Τριανταφύλλου εκδόθηκε τον Απρίλιο του 2025, αποτελεί ελαφρώς επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής του (2020) και εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο το πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου χρησιμοποιήθηκε στην ελληνική δημόσια σφαίρα μετά θάνατον και μέχρι την επιβολή της χούντας των συνταγματαρχών. Ως επί το πλείστον πηγές του ιστορικού αποτέλεσαν άρθρα εφημερίδων, δημόσιοι λόγοι και αυτόνομα δημοσιεύματα, τα οποία αναφέρονταν στον Βενιζέλο κατά την υπό εξέταση περίοδο. Η λογική των τριών πρώτων κεφαλαίων είναι χρονολογική και αυτά προσφέρουν στον αναγνώστη ένα χρονικό των διαφορετικών αναφορών στον Βενιζέλο από τις σημαντικότερες αθηναϊκές εφημερίδες κατά την υπό εξέταση περίοδο, συνδέοντας τις αναφορές αυτές με την εκάστοτε πολιτική συγκυρία και με τις πολιτικές στρατηγικές διαφορετικών πολιτικών προσωπικοτήτων και κομμάτων. Το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει τις αναφορές στον Βενιζέλο από αυτόνομα δημοσιεύματα (απομνημονεύματα, διδακτικά και σχολικά εγχειρίδια, βιογραφίες κ.λπ.) μεταξύ 1945 και 1967, και οι διαφορετικές υποενότητες χωρίζονται κατά βάση ανά είδος πηγής. Το πέμπτο –και τελευταίο– κεφάλαιο καταπιάνεται με πολιτικά μνημόσυνα, οδωνύμια, ανδριάντες και επετειακές εκδηλώσεις, οι οποίες αναφέρονται στον εκλιπόντα κατά την ίδια περίοδο.

Σε πραγματολογικό επίπεδο, ο Χ. Τριανταφύλλου τεκμηριώνει τόσο την προνομιακή σχέση της εικόνας του Βενιζέλου με το μεταπολεμικό πολιτικό Κέντρο όσο και τη γεωγραφική διαφοροποίηση της μνήμης του εκλιπόντος μεταξύ της Κρήτης και της υπόλοιπης Ελλάδας, ιδιαίτερα δε συγκριτικά με την πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους και την πολιτική βαρύτητα την οποία αυτή κατείχε. Σημαντικό